

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/203396>

Please be advised that this information was generated on 2019-06-19 and may be subject to change.

Morele woede en punitieve verlangens

Over de verrechtsing van het strafklimaat

Bas van Stokkom

Inleiding

Sinds de jaren tachtig hebben punitieve verlangens veel aan kracht gewonnen. In het zog van de toegenomen criminaliteit is er een heuse ‘strafwedloop’ tussen politieke partijen ontstaan die elkaar overbieden met wetsvoorstellen en maatregelen voor stevigere sancties (Kaal 2008; Van Stokkom 2010). De afname van criminaliteit in de periode na 2000 en het teruglopen van het aantal gedetineerden na 2006 heeft zich nauwelijks vertaald in mildere opvattingen. Integendeel, vanaf de eeuwwisseling staat het debat over veiligheid meer en meer in het teken van een strafpopulisme, de overtuiging dat misdaden hard moeten worden aangepakt en dat het ‘softe’ establishment (vooral: de rechterlijke macht) dat nalaat te doen (Van Stokkom 2013).

Na 2000 heeft dat populistische discours in Nederland de wind mee gehad: gevangenisomstandigheden die niet sober genoeg zijn; de speelruimte van rechters die aan banden moet worden gelegd; overlast gevende jongeren die langdurig van straat moeten; rechtsregels die een sta in de weg vormen om zaken daadwerkelijk aan te pakken, et cetera. Misdad en straf zijn gepolitiseerd geraakt en worden in emotionele termen besproken. Sommige kruisvaarders en lobbygroepen pogen op retorische wijze een punitiever beleid ingang te laten verkrijgen. De slogan van het Burgercomité tegen Onrecht, geleid door de Rotterdamse wethouder Joost Eerdmans, luidt: ‘Wie barmhartig is voor de wolven doet onrecht aan de schapen!’ Het comité pleit voor onder meer het sneller opleggen van levenslange straffen voor zedendelinquenten. Om de rechterlijke macht de wind uit de zeilen te nemen is het comité voorstander van invoering van vaste minimumstraffen. Veel populisten menen dat rechters ‘wereldvreemd’ zijn en ‘niet te vertrouwen’. Magistraten zouden weigeren rekening te houden met de gerechtvaardigde wraakimpulsen van slachtoffers en nabestaanden. Tijdens de verkiezingen in 2012 lanceerde de VVD een aantal slogans, waarvan er één als volgt luidde: ‘Meer straf en geen begrip voor criminelen’. Dergelijke slogans lijken de partij geen windeieren te hebben gelegd: mede door de symboliek van daadkrachtig optreden en doorpakken is de partij de grootste van het land geworden. Liberalen menen dat daders er zelf voor hebben gekozen de wet te overtreden en dat straf hun verdiende loon is.

Ook in de publieke opinie klinken fellere meningen over misdaad en straf door. Burgers vinden dat rechters te lichte straffen opleggen. Illustratief is dat het percentage mensen dat het eens is met de stelling dat men ‘misdadigers niet in de eerste plaats moet straffen maar ze moet proberen te veranderen’ is gedaald van 71 procent in 1970 naar 55 procent in 1998 en 33 procent in 2008 (Van Noije & Lamet 2008). De laatste jaren is het aandeel respondenten dat met deze stelling instemt verder gedaald tot ongeveer 20 procent.¹ Nu past hier meteen de kanttekening dat burgers genuanceerder oordelen over misdaad en straf wanneer zij worden voorzien van ruime contextuele informatie. Zo is vastgesteld dat burgers behoorlijk milder

oordelen wanneer zij beschikken over informatie met betrekking tot concrete strafzaken; de ‘punitiviteitskloof’ tussen rechter en burger valt dan vrijwel weg (Elffers & De Keijser 2009).

Niettemin, genoemde cijfers van het SCP suggereren een ‘sea-change’. Kennelijk vindt het overgrote deel van het publiek dat aan bestraffing een grotere prioriteit moet worden toegekend dan aan gedragsverandering.ⁱⁱ Over de lange termijn bezien lijkt er sprake te zijn van een aanzienlijke ‘verrechtsing’: het publiek hecht momenteel veel meer waarde aan bestraffen dan aan resocialiseren. Dat betekent dat meer en meer mensen met tolerante en progressieve opvattingen – waaronder veel hoger opgeleiden die zich van oudsher distantieerden van onwaardige en harde straffen – een punitieve gezindheid hebben overgenomen.

In deze bijdrage zal ik deze verrechtsing van het strafklimaat duiden en zal daarbij speciale aandacht geven aan de rol van morele boosheid, verontwaardiging en verwante emoties. Ik zet uiteen dat in een context van aanhoudende dreigingen waarbij (vermeende) agressors kwalijke intenties worden toegeschreven, progressieven ertoe neigen conservatieve intuïties en opvattingen over te nemen. Naast het geloof dat de wereld een gevaarlijke plaats is geworden – een frase die in de media eindeloos wordt herhaald en van beelden wordt voorzien – komt deze conservatieve wending ook tot uitdrukking in opinies over moreel verval en maatschappelijke desintegratie. Ik zal betogen dat die wending in veel opzichten problematisch is, maar dat impliceert niet dat ‘progressieve intuïties’ inherent te verkiezen zouden zijn boven ‘conservatieve intuïties’. In andere omstandigheden zou een omgekeerde uitleg mogelijk zijn geweest: ‘progressieve intuïties’ zoals ‘toegeeflijk en welwillend zijn’ kunnen bijdragen aan een problematisch gedoogklimaat.

Deze bijdrage is als volgt opgebouwd. In paragraaf 2 bespreek ik aan de hand van vooral psychologische inzichten welke rol morele woede en verontwaardiging spelen. Paragraaf 3 is gewijd aan de kernaspecten van conservatieve en progressieve intuïties en opvattingen over misdaad en straf. In paragraaf 4 vestig ik de aandacht op de ‘conservatieve wending’ onder progressieven wanneer zij kwaadwillende intenties toeschrijven aan personen of groepen die schade en ellende hebben teweeggebracht of zullen brengen. In paragraaf 5 verschuift de aandacht naar sociologische duidingen van ‘verrechtsing’ van het strafklimaat. Ik geef daarbij veel aandacht aan het geloof in moreel verval en bespreek een aantal factoren die punitieve attitudes verder versterkt hebben waaronder mediaberichtgeving over ophefmakende incidenten en de toegenomen identificatie met slachtoffers. Na de conclusie volgt een korte uiteenzetting over enkele discutabele aspecten van zowel conservatieve als progressieve opvattingen.

Morele woede en verontwaardiging

Sommige filosofen wijzen erop dat naast boosheid ook wraak ten grondslag ligt aan retributieve rechtvaardigheid. Het verlangen naar wraak brengt ons namelijk in het geweer tegen onrecht. Emoties als woede, verontwaardiging en wraak herkennen en weerstaan het kwaad en beogen een rechtvaardige orde te herstellen (zie o.a. Solomon 1999).

Boosheid wijst verantwoordelijkheid en schuld toe en kan een gerechtvaardigde claim op anderen leggen. Het gaat om een actieve emotie die uitwisseling openhoudt. Zo kan woede

worden verzacht door verontschuldigen en restitutie. In dat opzicht heeft boosheid een morele betekenis: er gaat een boodschap vanuit die door de tegenpartij herkend kan worden. Haat, wrok en nijd geven dergelijke signalen niet af. Je kunt haten zonder er redenen voor te hebben of te geven. Er is geen aandacht voor andermans uitleg of verontschuldiging. Ondanks een verontschuldiging blijft men haten.

In filosofische beschouwingen wordt boosheid ook wel gekenschetst als een moreel protest waarbij de schuldige verantwoordelijk wordt gehouden. Om die reden wordt boosheid gekenschetst als een 'intelligente' emotie die gepaard gaat met redelijke en passende overwegingen. Slachtoffers die een aanval op hun identiteit te verwerken krijgen, voelen volgens filosofe Jean Hampton (Murphy & Hampton 1988) meer dan alleen verontwaardiging. Zij voelen een boosheid die gepaard gaat met onzekerheid over de eigen status en het verlangen die status te herstellen. Een ouder die merkt dat zijn of haar kind heeft gelogen, is verontwaardigd maar voelt niet de behoefte te trotseren en een lage status te boven te komen. Morele boosheid wordt dan ook gewoonlijk intensiever gevoeld dan verontwaardiging: het gaat om een 'zelfverheffende boosheid' die ertoe dwingt onrecht te pareren.

Sommige filosofen schetsen een ideaalbeeld van morele boosheid: een oprecht geuite getuigenis van ondervonden leed, zonder vertekening of overdrijving, en een belangeloos gericht appèl op de goodwill van de dader. Maar in werkelijkheid kan boosheid zich vermengen met nijd, haat, wraak en andere varianten uit het spectrum van onaangename emoties, die een oprechte vertolking van ondervonden nadeel in de weg staan. Vaak is er sprake van een ruw en blind trotseren, onmiddellijk volgend op een waargenomen schending. Soms blijft woede beperkt tot een korte opflikkering die weer snel verdwijnt. In die context komen benadeelden niet of nauwelijks toe aan een morele evaluatie. Anders dan ethici vaak beweren, gaat woede gepaard met intuïtief redeneren en impulsieve reacties die gecontroleerd redeneren hinderen; je oriënteert je op stereotypen en doet weinig moeite om andere factoren erbij te betrekken (Johnson 2009).

Nietzsche (1980) betoogt dat slachtofferschap allerlei minder fraaie emoties voortbrengt en spreekt over ressentiment, een opgekropte verontwaardiging en een aanhoudende wrok die het moreel oordeelsvermogen vergiftigt. Het christendom en bewegingen als het socialisme zijn volgens hem vervuld van een berustende wrok, een machteloze aanvaarding van onrecht. Ressentiment wordt ook wel omschreven als de ontkenning van wat men heimelijk wil maar niet kan bereiken (Scheler 1970).

Boosheid en verontwaardiging komen aldus in een heel ander licht te staan. Weliswaar onderkennen filosofen als Hampton dat moreel protest zich gemakkelijk kan vermengen met haatgevoelens, maar er is weinig aandacht voor de emotionele besmetting en de negatieve spiraalwerking binnen geagiteerde groepen. In de politieke arena krijgt verontwaardiging vaak theatrale, retorische en propagandistische vormen. Collectieve woede moedigt veroordeling aan en is vaak mateloos: een ontcrachting van het redelijke compromis, van begrip en leervermogen.

In navolging van Nietzsche brengen sommige sociologen collectieve verontwaardiging in verband met sociale deprivatie en statusnijd (Koenis 2016). Exemplarisch is de studie *Moral Indignation and Middle Class Psychology* (1938) van Svend Ranulf. Volgens deze Deense socioloog zijn vooral lagere middenklassen drager van ressentiment. Op basis van studie van

pamfletten en redes van onder meer Engelse puriteinen en Duitse fascistten concludeerde hij dat de voortdurende opoffering en zelfontzegging van lagere middenklassen gevoelens van nijd en jaloezie veroorzaakten die culmineerden in een roep om repressieve wetgeving.ⁱⁱⁱ Die rancune wordt vervolgens gericht op minderheden die illegitieme claims zouden uiten. Zij vormen het object van allerlei negatieve projecties.

In het huidige tijdvak is het niet moeilijk verwante houdingen waar te nemen. Bewoners van oude stadswijken voelen zich bedreigd door migranten, junks en criminelen, en in de steek gelaten door de overheid. Vervolgens wordt de rancune neerwaarts gericht tegen daklozen, junks, profiteurs en migranten. Weinig inkomen, de dreiging van werkloosheid en tegelijk het gevoel hebben dat je wordt ingehaald door nieuwkomers, dragen ertoe bij dat mensen populistisch stemmen.

De ontvankelijkheid voor punitieve en intolerante opvattingen is in de lagere klassen vanouds tamelijk groot geweest. Adorno en zijn medewerkers (1950) stelden vast dat intolerante en autoritaire houdingen kenmerkend zijn voor gezagsgetrouwe bevolkingsgroepen die hun angsten en onvrede op zondebokken projecteren, de Joden in het bijzonder. Deze houdingen zouden steun aan de nazibeweging hebben bevorderd. Meer recentelijk hebben criminologen vastgesteld dat de sterkste punitieve opvattingen geuit worden door groepen die vijandig staan ten opzichte van etnische minderheden, buitenstaanders en vreemdelingen (zie o.a. Unnever & Cullen 2009, 2010; Kornhauser 2013; Cochran & Piquero 2011).

Morele woede en de ‘intuïtieve aanklager’

Een andere vraag is hoe morele woede wordt getriggerd en in welk opzicht dat bij progressieven en conservatieven anders werkt. Veel psychologen wijzen erop dat conservatieven doorgaans primair voorstander zijn van vergelding, terwijl progressieven ertoe tenderen compensatie aan slachtoffers en resocialisatie van daders voorop te stellen (zie o.a. Gromet 2012; Gromet & Darley 2011). Wanneer een dader opzettelijk de integriteit schendt van een onschuldig persoon, wordt morele woede gegenereerd. Zo maakt het waarnemen van een straatroof een fysiologische reactie los die gericht is op bestraffing (Darley & Pittman 2003). De emotie boosheid heeft dan ook veruit het belangrijkste directe effect op punitiviteit en is de sleutelcomponent van retributieve reacties (Vidmar 2000).

Nu is vaak vastgesteld dat conservatieven harder oordelen over (vermeend) kwaadwillende mensen dan progressieven. In zijn klassieker over politieke intuïties zet de Amerikaanse taalwetenschapper George Lakoff uiteen dat conservatieven voorstander zijn van het consequent bestraffen van regelovertredingen en ongehoorzaam gedrag, liefst op een pijnlijke manier. Zij achten de zorgzame en meelevende attitude van progressieven een uitnodiging tot toegeeflijkheid; dat zou ten koste gaan van discipline en eigen verantwoordelijkheid en zou tot bandeloos gedrag leiden. Progressieven redeneren precies andersom: pijnlijke straffen vormen een leerschool voor geweld. Daders behoeven steun om weer op het goede pad te geraken. Veel conservatieven achten die steun, zoals werk- en leerprojecten, immoreel. Dat druist in tegen een van de metaforen waar ze veel waarde aan hechten: de noodzaak om Morele Kracht te tonen. Dat is tevens de beste verdediging tegen

het kwaad: ‘having the moral fiber or backbone to resist evil’ (Lakoff 1996, p. 71, ook p. 200-201).

De metafoor van Morele Kracht is goed herkenbaar in psychologische studies over conservatieve punitieve houdingen. Psychologen wijzen erop dat de mindset van de intuïtieve aanklager (*intuitive prosecutor*) daarvoor kenmerkend is: daders worden snel beschuldigd en moeten een pijnlijke straf ondergaan.^{iv} Bij progressieven staat eerder een rehabilitatieve mindset op de voorgrond waarin voor empathie een grotere rol is weggelegd. Zij neigen ertoe een incident en de nasleep ervan op relationele wijze te benaderen: tot een vergelijk zien te komen waarbij de dader verplichtingen op zich neemt (Gromet & Darley 2011; Tetlock et al. 2007).^v

Intuïtieve aanklagers schrijven gemakkelijk een slecht karakter aan de dader toe en hebben minder geduld uit te zoeken wie verantwoordelijk kan zijn voor het misdrijf en in welke mate. Om die redenen verschuift hun aandacht van beoordeling van de situatie naar een ‘state of punishment-readiness’ (Goldberg et al. 1999, p. 790). Kern van deze mindset is dat schuld a priori bij de dader ligt en er weinig ruimte is om situationele factoren te overdenken. Conservatieven redeneren primair in termen van individuele schuld, progressieven in termen van omgevingsfactoren zoals gebrek aan educatie of moeilijke gezinsomstandigheden. Mensen die situationele attributies maken, brengen het verlangen te helpen tot uitdrukking en neigen ertoe daders te rehabiliteren. Mensen die terugvallen op het toeschrijven van ongunstige persoonlijke eigenschappen neigen ertoe te straffen en hulp aan schuldigen te onthouden (Morgan et al. 2010). Beide groepen gaan overigens flexibel om met die toeschrijvingen. Indien een inbreuk is gemaakt op waarden die voor hen belangrijk zijn, bijvoorbeeld wanneer sprake is van structurele uitbuiting van werknemers, zijn progressieven minder bereid om factoren die buiten individuele controle liggen, mee te wegen bij de bepaling van schuld. Progressieven benutten ook dispositie-redeneringen in geval van witteboordencriminaliteit, inclusief het toeschrijven van kwalijke eigenschappen zoals hebzucht en zonnekoninggedrag. Omgekeerd vallen conservatieven terug op situationeel redeneren indien personen met wie zij zich makkelijk identificeren zoals politiemensen of militairen van onrechtmatige daden worden beschuldigd (Skitka et al. 2002).

Hoewel beide groepen flexibel omgaan met toeschrijvingen, zijn progressieven doorgaans terughoudender met het toeschrijven van kwalijke eigenschappen en in veel gevallen kunnen daders rekenen op een tweede kans (Tetlock et al. 2007, p. 201). Wanneer misdaad het gevolg is van de deplorabele omstandigheden waarin de dader zich bevond, zoals armoede of een gewelddadig gezin, wordt überhaupt geen individuele schuld toegeschreven. Omgekeerd achten conservatieven personen primair zelf verantwoordelijk voor hun precaire positie en volharden in sterkere mate in een eenmaal ingenomen standpunt (Gromet 2011; Skitka et al. 1993, p. 1220).^{vi}

Geconcludeerd kan worden dat conservatieven feller en weerbaarder op (vermeende) norminbreuken reageren. Ze vertonen – vergeleken met progressieven – een hoger niveau van morele woede wanneer blijkt dat normen geschonden zijn en slachtoffers geschoffeerd zijn (Tetlock et al. 2007; Gromet & Darley 2011). Ze zijn meer bereid om de strikte standaard van eigen verantwoordelijkheid (‘no excuses’) te verdedigen. Hoe dat te verklaren? Ten eerste, vanuit het oogpunt van evolutionaire adaptatie zouden conservatieven sterker gericht zijn op het beschermen van de samenleving tegen bedreigingen van buitenstaanders (Dodd et al.

2012). Zij willen het vijandige confronteren en dat sluit weer aan bij het pareren van het (vermeende) kwaad: vastberaden en met Morele Kracht optreden (Lakoff 1996). Lakoff biedt een tweede verklaring: het ideologische kernconcept van verdiend loon zou er haast toe ‘dwingen’ om wandaden aan kwalijke persoonlijke eigenschappen toe te schrijven, zoals hebzucht, luiheid en parasitair gedrag. Daarentegen doen progressieven sneller concessies en treden minder ferm op wanneer hun waarden worden uitgedaagd. Hun kernwaarden zijn meer verbonden met ‘consensus zoeken’, ‘goedmaken’ en ‘reclasseren’.

De rol van de intuïtieve aanklager is in een aantal opzichten verwant met het optreden van de boze burger die het recht in eigen handen wil nemen. Berucht is de gewelddadige *vigilante justice* in de zuidelijke deelstaten van Amerika, die in verband gebracht wordt met het geloof in een wrekende God en een eercultuur die witte mannen ertoe aanzet krachtig en hard op te treden tegen beledigingen (Nisbett & Cohen 1996). Zelfbehoud en behoud van ieders eigendom vereisen dat zij in staat zijn om aanvallen te vergelden. Anderen wijzen erop dat zuidelijke wapenbezitters die in actie komen na een incident, uitsluitend zichzelf willen beschermen en geen wraak beogen (Copes et al. 2014).^{vii} Niettemin wijst het meeste onderzoek op een sterke samenhang tussen punitiviteit en vigilant optreden: Amerikanen die voorstander zijn van defensief wapengebruik, ondersteunen in sterke mate de doodstraf en geloven dat rechters niet hard genoeg optreden tegen misdaad (Kleck & Gertz 1998). Pleidooien voor weerbaar optreden van burgers tegen wetsovertreders worden vooral door conservatieve politici onderschreven. Progressieve politici zijn terughoudender, maar – om aan te geven hoe complex dit vraagstuk is – in conflictueuze contexten gaan bevrijdingsbewegingen meermaals over tot eigenrichting.

Er bestaat een grote variëteit van intuïties met betrekking tot het toeschrijven van kwalijke eigenschappen, het reageren op (vermeend) onrecht en het opleggen van straf. Binnen zowel de conservatieve als de progressieve groep lopen die intuïties behoorlijk uiteen. Vaak wordt de conservatieve familie onderverdeeld in drie stromingen: een status quo conservatisme, een autoritarisme en een conservatisme met economisch libertijnse opvattingen. Volgens politieke psycholoog Stenner (2009) gaat het om ‘heel verschillende beesten’. Zij associeert status quo conservatisme met de moraliteit van evangelische christenen; deze groep streeft naar sociale stabiliteit, sterke sociale bindingen maar ook naar diversiteit. Dat staat op gespannen voet met enerzijds de uniformiteit en veranderingsgezindheid van de autoritaire groep en anderzijds het individualisme van de libertaire (‘economische conservatieve’) groep.

Als het gaat om punitiviteit springt de ‘autoritaire’ subgroep er doorgaans uit. Het sociaal-emotionele huishouden van die groep wordt gekenmerkt door een zwakke cognitieve ontwikkeling, een onvermogen om met onzekerheid en complexiteit om te gaan en het omarmen van stereotiepe beelden van buitenstaanders. Het gaat overigens om een wispelturige groep die gemakkelijk ideeën overneemt van volkstribunen (Stenner 2009; Sniderman & Hagendoorn 2008).^{viii} Overigens kunnen ook ‘economisch conservatieven’ – een ongelukkige benaming voor een groep die een onstuimige kapitalistische dynamiek voorstaat – harde punitieve opvattingen verwoorden, maar vanuit een ander perspectief. Zij neigen tot een weinig empathische houding en menen dat misdaad een gevolg is van individueel falen.^{ix} Is de autoritaire groep sterk etnocentrisch gericht, bij de libertaire groep

overheerst een competitief wereldbeeld van winnaars en verliezers (zie Duckitt 2004, 2009). Verderop kom ik hierop terug.

De conservatieve wending: het geloof in een gevaarlijke wereld

Sommige psychologen beklemtonen dat mensen de mindset van de intuïtieve aanklager kunnen overnemen, en wel wanneer zij menen dat normenbreuken wijdverspreid zijn, criminelen hun minachting voor gedeelde waarden demonstratief laten zien en dat zij regelmatig aan straf ontsnappen (Tetlock 2007, p. 196). Dat suggereert dat progressieven tot punitieve houdingen geprikkeld kunnen worden, indien zij die meningen zijn toegedaan (zie ook Rucker et al. 2004). Politieke psychologen wijzen erop dat vooral in de context van gevaren en bedreigingen – en de dreigingsbeelden die door de media worden geproduceerd – een ‘conservative shift’ kan plaatsvinden. Die wending kan ook plaatsvinden wanneer mensen geloven dat er sprake is van aanhoudende toekomstige bedreigingen.

Die verschuivingen zijn goed zichtbaar nadat incidenten met ingrijpende gevolgen hebben plaatsgevonden zoals terroristische aanslagen. Zo hebben de terroristische aanvallen op de Twin Towers in 2001 een conservatieve wending veroorzaakt: progressieven gingen in sterkere mate een streng nationaal veiligheidsbeleid ondersteunen (Bonanno & Jost 2006; Nail et al. 2009; maar zie Huddy & Feldman 2011). Ook de terroristische acties in Madrid (Echebarria-Echabe & Fernandez-Guede 2006) en Londen (Van de Vyver et al. 2015) brachten een verrechtsing teweeg. Na de aanvallen hadden burgers negatievere oordelen over moslims en immigranten, en hechtten zij minder waarde aan gelijkheid en eerlijk delen. Burgers waren er meer toe geneigd burgerlijke vrijheden op te offeren voor grotere veiligheid (Economou & Kollias 2012). Aanhoudende terroristische dreigingen lijken een coöperatief, ontspannen en open politiek klimaat voor een groot deel teniet te doen, zoals blijkt uit de verregaande verrechtsing van het politieke klimaat in Israël (Canetti-Nisim et al. 2009; Canetti et al. 2015). In tijden van aanhoudende strijd en militaire operaties – gepaard met onvoorspelbaarheid, angst en psychische ontreddeering – wordt een ‘ethos van conflict’ getriggerd waardoor intolerantie en uitsluiting toenemen en steun voor compromissen vermindert. Daarbij speelt dat burgers minder contacten hebben met etnische minderheden en mensen met een andere religie (Huddy & Feldman 2011; Bar-Tal & Labin 2001). Velen suggereren dat het publiek ertoe neigt confrontatie en agressief optreden voorop te plaatsen wanneer de situatie eenmaal is geduid als een onbeheersbaar conflict.

Kortom, blootgesteld worden aan (aanhoudende) gevaren en bedreigingen die toegeschreven worden aan (vermeend) vijandige groepen, draagt bij aan conservatieve verschuivingen. Kennelijk is conservatisme een aantrekkelijk antwoord wanneer de leefwereld van een doorgaans tolerante burgerij wordt bedreigd. Openheid wordt opgegeven ten gunste van controlegeneigdheid (zie Nail et al. 2009; Jost et al. 2017). Burgers kunnen zich ook sterker gaan identificeren met patriotisme en zich gaan ergeren aan mensen die de eigen natie kritiseren. Overigens betekent dat niet dat alle soorten bedreigingen prikkelen om conservatieve intuïties en opvattingen te omarmen. Integendeel, angsten over sociale kwalen als werkloosheid en bedreigingen van het milieu bewerkstelligen doorgaans een intensivering van progressieve overtuigingen (Crawford 2017). In reactie op existentiële angsten en

onzekerheden kunnen mensen om het even welke religieuze of ideologische waardenstelsels omhelzen die moreel houvast bieden.

De conservatieve wending wordt door zeer uiteenlopende politiek-psychologische modellen geduid waarvan de meeste veel vragen oproepen.^x Hoe deze feitelijke verschuiving adequaat verklaren tegen het licht van uiteenlopende conservatieve stromen? Een van de overtuigendste interpretaties is die van John Duckitt (2004, 2009). Hij onderscheidt een tweetal conservatieve modellen: een model gecentreerd rondom orde- en gezaghoudingen (gekenmerkt door etnocentrisme, morele zelfingenomenheid en afkeer van non-conformistisch gedrag) en een model dat primair bestaat uit sociaal dominerende houdingen (gekenmerkt door heerszucht, agressiviteit en bewijsdrang).^{xi} Aan deze twee liggen uiteenlopende sociaal-culturele waarden en doeleinden ten grondslag, respectievelijk het streven naar veiligheid en het streven naar machtsbehoud. Binnen de twee modellen wordt de wereld heel anders waargenomen: degenen die orde en gezag vooropplaatsen, hechten aan een ‘Belief in a Dangerous World’, terwijl degenen die dominant optreden van belang vinden, geloof hechten aan een ‘ruthlessly competitive jungle’. De stereotiepe beelden binnen het eerste model hebben vooral betrekking op buitenstaanders die de sociale orde bedreigen; de stereotiepe beelden binnen het tweede model verwijzen vooral naar mensen die niet op eigen benen kunnen staan (ze presteren zwak, zijn lui, etc.). In beide modellen opteren mensen voor meer en harder straffen, maar dat wordt op een andere manier gerechtvaardigd: binnen het autoritair-conformistische model wordt doorgaans verwezen naar bedreigingen van de sociale orde, binnen het competitieve model worden vooral kille en ongevoelige argumentaties benut.

Duckitts theorie is van belang om een conservatieve wending naar intolerante en punitieve opvattingen goed te kunnen plaatsen. Progressieven tenderen er namelijk toe alleen de waarden van het orde- en gezagmodel over te nemen en vooral het verhaal dat de wereld een gevaarlijke plaats is geworden. Met het verhaal van de competitieve jungle kunnen zij zich niet identificeren. Met andere woorden, progressieven ontwikkelen in een culturele context van aanhoudende bedreigingen en vijandigheden een grotere behoefte aan veiligheid en harder straffen. Geconfronteerd met een toekomstscenario met veel gevaren laten zij hun tolerante houdingen deels varen.^{xii}

Punitieve houdingen: criminologische duidingen

De *conservative shift* waarop politiek-psychologen hebben gewezen, krijgt binnen de criminologie weinig aandacht. Uiteraard is er wel veel onderzoek verricht naar factoren die de gegroeide punitiviteit kunnen verklaren. In dat onderzoek springen er drie factoren uit: etnische vijandigheid, institutioneel wantrouwen en het geloof in moreel verval (zie o.a. Unnever & Cullen 2009, 2010; Kornhauser 2013; Cochran & Piquero 2011).

Etnische vijandigheid en institutioneel wantrouwen blijken vooral betrekking te hebben op boze blanke mannen. In Amerika denken veel blanken dat misdaad per definitie wordt gepleegd door jonge zwarte mannen die op straat meedogenloos te werk zouden gaan (Unnever & Cullen 2010, p. 119). De ‘criminele ander’ is een polariserende kracht in de publieke opinie over misdaad en straf geworden. Boze blanke mannen zien hun vijandigheid

(‘animus’) bevestigd wanneer ‘crimineel zijn’ verband houdt met groepen waarvan zij een afkeer hebben. Zij staan tegelijkertijd wantrouwend tegenover de overheid en de elites die door haar bekostigd worden, de rechterlijke macht in het bijzonder.

Etnische vijandigheid en institutioneel wantrouwen zijn vooral kenmerkend voor de groep die eerder is omschreven als ‘autoritair’ (Unnever & Cullen 2010). De bakermat bestaat uit een laagopgeleide populatie die voorheen nauwelijks naar de stembus ging, maar zich de laatste decennia aangetrokken voelt tot populistische ‘sterke leiders’ die niet schromen om punitieve standpunten en harde kritiek op een softe en corrupte magistratuur te verwoorden. Punitieve impulsen en vreemdelingenhaat waren lange tijd al in latente vorm aanwezig in deze groep, maar zijn volgens deze Amerikaanse onderzoekers volop aan de oppervlakte gekomen. Deze afkeer van vreemdelingen is dus de sterkste aanjager van punitiviteit (Unnever & Cullen 2010).

Ook in Europa hebben verpauperde volksdelen en grote delen van de voormalige arbeidersklasse zich nooit tolerante waarden en de taal van rechtsbescherming eigen gemaakt. De vooroordelen van deze bevolkingslagen zijn in een fundamenteel opzicht ‘blind’: men heeft een afkeer van alle minderheden, niet van één enkele minderheid. Zij zijn ook vatbaar voor het gevoel dat ‘de samenleving islamiseert’. Deze groepen voelen zich daardoor bedreigd en gaan snel over tot discriminerende en punitieve stellingnames. Het gaat om ongeveer een vijfde deel van de bevolking, soms oplopend tot een derde (Sniderman & Hagendoorn 2007).

In het kader van de verrechtsing van het straffklimaat komt het er echter vooral op aan de toegenomen punitiviteit van de middenklassen, inclusief progressieven te verklaren. De factoren die ik hieronder zal bespreken, bieden daartoe aanknopingspunten.

Het geloof in moreel verval

Lange tijd is gedacht dat vooral instrumentele factoren zouden bijdragen aan bestraffende houdingen: punitieve opvattingen zouden een rationeel antwoord zijn op de kans dat je zelf of iemand in je eigen omgeving slachtoffer wordt van een misdaad. In dat verband wordt soms het motto gebruikt van ‘a conservative is a liberal who has been mugged’ (King & Maruna 2009). Mensen maken zich punitieve opvattingen eigen als gevolg van misdaad en overlast in hun woonomgeving. Die houdingen zouden dus vooral zichtbaar moeten zijn in gebieden met hoge misdadcijfers en bijgevolg veel slachtoffers. De expressieve benadering van punitiviteit daarentegen suggereert dat punitiviteit weinig te maken heeft met reële misdaad, maar eerder een sociaal-emotioneel antwoord is op een samenleving die veel minder sociale zekerheden biedt, snel verandert en tekenen vertoont van desintegratie en moreel verval (King & Maruna 2009).

Tegenwoordig wordt de expressieve benadering (ook wel symbolische benadering genoemd) veel plausibeler geacht (Hartnagel & Templeton 2012; King & Maruna 2009, 2011; Gerber & Jackson 2016). De sociaal psychologen Tyler en Boeckman (1997) hebben de aanzet gegeven tot die bijstelling. Zij gingen in de jaren negentig na hoe publieke steun voor de beruchte ‘Three Strikes and You’re Out’-wetgeving in Californië tot stand was gekomen. Uit deze studie bleek dat misdaad-gerelateerde factoren – zoals de kans op slachtofferschap – het minst belangrijk zijn om punitiviteit te verklaren. Burgers blijken niet bang te zijn voor de risico’s van recidive, het belangrijkste motief van de initiatiefnemers van die wetgeving. Ze

zijn wel bezorgd om het morele verval van het gezin en de gemeenschap en ze voelen zich onbehaaglijk over de komst van vreemdelingen. Een voorkeur voor harde bestraffing kan worden uitgelegd als een symbolische poging sociale orde en morele cohesie te verdedigen (zie ook Gerber & Jackson 2016).

Uit een Engels onderzoek (King & Maruna 2011) bleek dat het overgrote deel van de middenklasse op het platteland weinig vertrouwen heeft in de morele veerkracht van de samenleving. Deze burgers geloven dat sociale bindingen zijn afgebroken en dat de morele consensus tanende is. De overtuiging dat morele normen er niet meer toe doen en dat mensen niet meer fatsoenlijk met elkaar omgaan, stimuleert een bestraffende gezindheid: junks, daklozen en jeugdige agressors verdienen een harde aanpak. Uit de interviews blijkt dat burgers vaak furieus zijn wanneer jongeren vrijuit gaan voor hun intimiderende gedrag. Als burgers het idee hebben dat hun waardigheid steeds wordt miskend, zo concluderen de auteurs, is er weinig ruimte voor mededogen, noch voor rehabilitatie en re-integratie van daders.

Al eerder constateerde de Amerikaanse criminoloog Kathlyn Gaubatz (1995) dat de meerderheid van het publiek ‘believer’ is geworden: zij zijn overgestapt naar het geloof dat hard afstraffen uitkomst zal bieden. In een kwalitatief onderzoek onder relatief hoogopgeleide middenklassers in Californië hadden respondenten de gelegenheid te vertellen over die punitieve switch. De houdingen van de ‘believers’ bleken paradoxaal van aard te zijn: zij mogen dan wel harde sancties tegen daders eisen, maar tegelijkertijd zijn ze toleranter geworden; zo zijn ze onder meer vrije opvoeding, voorhuwelijkse seks en deviante gedragingen zoals drugsgebruik gaan accepteren. Die tolerantie blijkt gepaard te gaan met veel zorgen en is volgens Gaubatz eerder voortgekomen uit berusting dan een overtuigd aanvaarden. Ze zijn *contre coeur* gedragingen gaan tolereren die voorheen omstreden waren. Volgens de auteur (1995, p. 161 e.v.) duidt dat erop dat hoger opgeleiden punitiever zijn geworden *juist* omdat ze tolerantere opvattingen hebben ontwikkeld.

In die context, vervolgt Gaubatz, is het niet verwonderlijk dat veel progressieven ‘believers’ zijn geworden. Aanvankelijk waren zij ‘dissenters’: mensen die zich kunnen verplaatsen in de dader en niet snel overgaan tot beschuldigingen. Het gaat om typische vragenstellers: wat zit er achter een delict? Welke opvoeding heeft een jonge dader gehad? Compassie en sociale kritiek – de kern van de morele uitrusting van ‘dissenters’ – verloren echter hun kracht. Er is een ‘compassion fatigue’ ingetreden waardoor voorbehoud bij strenge straffen als sneeuw voor de zon verdween (Gaubatz 1995, p. 163). Menige ‘dissenter’ werd een ‘believer’ en plaatste ex-veroordeelden voortaan ‘beyond the pale’: zij hebben hun rechten verspeeld en zijn niet (meer) één van ons. Gaubatz suggereert dat een jachtige samenleving met veel stress en onzekerheid, het vermogen om mild te oordelen heeft aangetast. Het publiek is uitgeput en moreel afgemat. Te vaak heeft het de grenzen van acceptatie en begrip moeten verleggen.

Versterkende factoren: angstmarkt, ‘wij hebben levenslang’ en ‘eigen falen’

Deze duiding lijkt ook in Nederland plausibel te zijn. Normvervaging, respectloos gedrag en publiekelijk afgebekt worden stuiten op veel onvrede en lijken punitieve opvattingen te verstevigen (Van Stokkom 2010). Bij deze ontwikkeling spelen vele versterkende en intensiverende factoren mee waarvan ik er drie kort zal bespreken: mediaberichtgeving over

misdaad binnen de ‘ophef en schandaal’-branche, de ‘blinde’ loyaliteit aan wensen van slachtoffers en een meritocratische opwaardering van eigen verantwoordelijkheid.

Veel criminologen spreken over een gemediatiseerde samenleving die grossiert in dreigingsbeelden. In dat verband wijst David Altheide (2002) erop dat kijkers worden geoefend waar te nemen met een lens van angst en dreiging. Er is volgens hem een ‘angstmarkt’ ontstaan waarin nieuwsproducenten met elkaar concurreren om slachtofferleed te tonen. De media gaan daarbij selectief te werk: er wordt vooral bericht over incidenten waarin geweld willekeurig voorkomt en waarin begrijpelijke motieven ontbreken. Misdrijven die ogenschijnlijk voor het plezier of uit sadistisch genoegen zijn gepleegd, worden breed uitgemeten. Vaak maken de media van die incidenten bizarre gebeurtenissen die al gauw dienstdoen als bewijs van de stelling dat de onveiligheid disproportioneel is toegenomen. Tegelijkertijd is het zogenoemde *victim discourse* een belangrijke positie in gaan nemen, dat wil zeggen dat er een voorkeur is voor de persoonlijke verhalen van slachtoffers. Schokkende beelden van getergde of wanhopige slachtoffers van geweldsmisdrijven suggereren dat misdadigers een perverse en onberekenbare inborst moeten hebben.

Media-aandacht voor geweld brengt vele vertekende beelden voort. De opvatting dat de media punitieve opvattingen zouden ‘veroorzaken’, lijkt echter te simpel. De roep om zwaardere straffen is gegrondvest in een reële publieke vraag. Zonder een ‘voedingsbodem’ van onbehagen en verontwaardiging zou misdaadnieuws niet die aantrekkingskracht kunnen hebben (Garland 2001).

Zoals gezegd, ook populistische politici en opiniemakers maken gebruik van het *victim discourse*: zij menen dat de speelruimte die rechters hebben om milde straffen op te leggen, geen recht doet aan wat slachtoffers en nabestaanden wensen. Het kan niet zo zijn dat verdachten veel bescherming krijgen terwijl zij het leven van slachtoffers tot een hel hebben gemaakt. In Amerika worden rechters vaak geportretteerd als ‘verraders van het publieke goed’ of ‘vijanden van het volk’. Mede daardoor is het gevoel ontstaan – ondanks fors dalende misdaadcijfers – dat iedereen het nieuwe slachtoffer kan worden van een ‘misdaadepidemie’ (Unnever & Cullen 2010).

De kern van het strafpopulisme is een *zero sum*-logica: de zorg voor de dader betekent in wezen minachting voor het slachtoffer en zijn lijden. De belangen van het slachtoffer en de dader zouden dus diametraal tegenover elkaar staan. Daarbij wordt gemakshalve aangenomen dat alle slachtoffers voorstanders zijn van strenge straffen en dat die straffen bijdragen aan de innerlijke rust van slachtoffers: ‘his suffering is my healing’ (Pratt 2008). Het welzijn van het slachtoffer zou dus afhangen van de mate waarin de dader leed wordt toegevoegd. In werkelijkheid oordelen slachtoffers minder punitief dan populistten veronderstellen, zij het dat getraumatiseerde slachtoffers een ‘conservative shift’ doorlopen en een hoge straf wensen (Pemberton 2012).^{xiii}

Deze opvattingen werken in sterke mate door in de publieke opinie. Zo is het uit den boze dat burgers zouden twijfelen aan de punitieve wensen van slachtoffers en nabestaanden, want dan zou je ze in de steek laten (Garland 2001, p. 459). Slachtofferschap dreigt aldus onaantastbaar te worden, geïmmuniseerd tegen onderzoek en waarheidsvinding (Withuis 2002). Ook slogans als ‘Wij hebben levenslang’ verhogen de druk op de burger om zich te

identificeren met slachtoffers of nabestaanden en onvoorwaardelijk loyaliteit te tonen. Het leed dat de nabestaanden is aangebracht, zou priori onherstelbaar zijn.

Ten slotte kan gewezen worden op een culturele ontwikkeling die parallel lijkt te lopen aan de opmars van neoliberal beleid: de toegenomen invloed van meritocratische idealen. Ieder burger moet krijgen wat hij of zij op grond van eigen doen of nalaten heeft verdiend en ieder moet de gevolgen van zelf gemaakte keuzes volledig dragen. Falen is aan jezelf te wijten. Burgers zouden dan ook geen recht op hulp hebben wanneer zij door eigen toedoen in nood verkeren. Deze gedachten hebben zich meester gemaakt van nieuwerwetse liberalen die ‘eigen keuzes’ heilig achten en vormen van solidariteit afwijzen waarin ieders kwetsbaarheid wordt erkend (Pekelharing & Swierstra 2008).

Christelijke beginselen als behulpzaamheid en barmhartigheid die in het verzuilde tijdperk nog greep hadden op de publieke moraal, lijken te zijn verdrongen door deze meritocratische idealen. Ook als het gaat om misdaad en straf lijken die idealen aan invloed te winnen. Wanneer individuen de wet overtreden moet hun de rekening worden gepresenteerd. Zo pleiten liberalen niet alleen voor ‘minder begrip voor criminelen’, maar zij zijn er ook voorstander van dat veroordeelden een eigen financiële bijdrage moeten leveren aan de kosten van de strafprocedure en gedetineerden een deel van de kosten voor verblijf in een justitiële inrichting moeten betalen. Deze opvattingen passen in een kil competitief frame – zie het tweede model van Duckitt – waarin de eigen verantwoordelijkheid van de dader doorgaat voor absoluut. De rol die lot, toeval, onvermogen en situationele beperkingen spelen in het leven van veel verdachten, wordt gemakshalve weggedacht. Bij gevolg is er ook minder plaats voor mededogen en zorg voor kwetsbaren, noch voor vergeving. Tegelijk heeft het klassieke (christelijke) uitgangspunt dat misdaad niet alleen de plicht om te straffen meebrengt, maar ook de plicht om te helpen, haar zeggingskracht verloren. Binnen een meritocratisch frame wordt het vooruitzicht van re-integratie van de dader niet langer als moreel verplichtend gezien.

Conclusies

Uiteengezet is dat hard straffen gepaard gaat met de mindset van een intuïtieve aanklager die wandaden liefst aan karakterfouten toeschrijft. Vastberaden optreden tegen kwaadwillende personen is geboden: Morele Kracht laten zien. Indien progressieven geloven dat de wereld een gevaarlijke plaats is geworden en bedreigingen gaan toeschrijven aan vijandige elementen, neigen ze ertoe die mindset over te nemen. Misdaad en straf worden dan waargenomen door een lens die stereotype beelden van buitenstaanders uitvergroot. Daarbij past de kanttekening dat existentiële zorgen en angsten geen conservatieve wending teweeg lijken te brengen.

Het geloof dat de wereld een gevaarlijke plaats is geworden, en in het bijzonder het geloof dat daarbij vijandige krachten in het spel zijn, lijkt de grootste aanjager van punitieve houdingen in de middenklassen te zijn. Die (vermeende) gevaren en bedreigingen maken tegelijkertijd deel uit van het geloof in moreel verval en desintegratie van de samenleving. Symbolische boodschappen dat de moraliteit teloor is gegaan, zoals ‘alles mag’ en ‘niemand

maakt het wat uit', spelen daarbij een grote rol. Dat de laatste decennia de misdaad aanzienlijk is afgenomen en de samenleving veiliger is geworden (zie de Veiligheidsmonitor), doet binnen dat denkframe niet ter zake.

Wellicht kunnen deze inzichten ook de grotere steun voor punitieve opvattingen in Nederland verklaren. Een empathische en onderzoekende houding – kenmerkend voor 'dissenters' – is de laatste decennia meer in de marge geraakt. Tolerantie spreekt niet meer vanzelf, noch geldt een hoge opleiding tegenwoordig automatisch als beschermende factor tegen de neiging harder te straffen. Veel voorstanders van harder straffen lijken over 'gewone' progressieve houdingen te beschikken, zoals een voorkeur voor gelijkberechtiging en tolerantie tegenover homoseksualiteit. Er is sprake van een dubbelzinnige ontwikkeling: punitiviteit gaat gepaard met een verdere liberalisering. Sommigen spreken in dat verband over een 'progressieve natie' waarin onder meer vrije meningsuiting en acceptatie van homoseksualiteit vooropstaan (Duyvendak 2006). Het geloof in moreel verval en desintegratie van de samenleving maakt echter ook deel uit van die morele consensus. Mede daarom worden gedetineerden en niet-westerse immigranten snel buiten de kring van empathie en alledaagse menselijke omgang geplaatst. Tolerantie lijkt op een harde grens gestoten.

De verharding van het huidige strafklimaat is dus niet uitsluitend te danken aan factoren die vanouds met een repressieve gezindheid samenhangen, zoals een lage opleiding, autoritaire gezindheid en de roep om sterke leiders. Dat betekent dat de voorkeur voor harder optreden tegen misdaad zich heeft losgemaakt uit zijn oude conservatieve context en zich over brede maatschappelijke lagen heeft verbreid die zich graag laten voorstaan op hun redelijkheid en ieders keuzevrijheid voorop plaatsen (zie reeds Van den Brink 2004).

Coda

De 'emancipatie van emoties' die zich vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw heeft voltrokken, heeft ertoe bijgedragen dat het driftleven uit de taboesfeer is geraakt. Ook negatieve emoties zoals woede en wraak zijn uit hun sluimertoestand ontwaakt. Vaak wordt beweerd dat het onverbloemd uiting geven aan onvrede heilzaam zou zijn voor het publieke debat. Het authentiek verwoorden van woede en verwante emoties – denk aan de instant-verontwaardiging in het mediaspektakel – zou zelfs een morele 'meerwaarde' hebben, want die emoties komen immers diep uit het hart. In zekere zin zijn die emoties onweerlegbaar geworden: er kan en mag niet aan getwijfeld worden. Zoals gezegd, dat geldt vaak ook voor de gevoelens van slachtoffers die geïmmuniseerd zijn tegen kritische vragen. In het begin van deze bijdrage heb ik aangegeven dat van morele boosheid moeilijk een ideaalbeeld kan worden gemaakt. Woede en verontwaardiging gaan immers gepaard met impulsieve reacties die stereotiep redeneren bevorderen. Boosheid kan pas volwaardig 'moreel' worden genoemd wanneer er sprake is van een gestileerde expressie: geen onbekommerd uitleven maar een ingetoomde, vaak pijnlijke vertolking van onrecht, zodanig dat herkenning en begrip kunnen ontstaan. De 'redelijk' gemaakte woede die slachtoffers tijdens een herstelbemiddeling laten zien, is daarvan een goed voorbeeld (Van Stokkom 2016).

Ik heb ook uiteengezet dat 'believers' ertoe neigen het kwaad te projecteren op de 'anderen' en dat vijandige gevoelens aldus worden geconsolideerd. Ze zijn niet bereid

misdaad onderzoekend benaderen en de verhalen achter de drugshandelaar, veelpleger of de Marokkaanse ‘straatterrorist’ te begrijpen. Juist dat luisteren naar die levensverhalen zou kunnen attenderen op de eigen vatbaarheid voor kwalijk gedrag. Deze problematiek kan ook vanuit een psychoanalytisch standpunt worden gezien (Maruna et al. 2004). Mensen neigen ertoe het onbewuste instinctieve deel van hun persoonlijkheid te ontkennen of verwerpen. Tot deze ‘schaduw’ behoren hebzucht, wraak en andere moeilijk te aanvaarden impulsen. Dit instinctieve reservoir wordt gevreesd en afgestoten, en wordt meermaals geprojecteerd op een zondebok, een buitenstaander, vaak een zwakke broeder. Punitiviteit kan aldus worden gezien als het afwenden van het zondige in ons en wel – zoals Nietzsche herhaaldelijk opmerkte – door onze wraakimpulsen te botvieren op de verachte dader. Maar wat veracht wordt – zegt de psychoanalyticus – is in feite een storend deel van onszelf. We zouden daarom, zoals Maruna en collega’s dat in het verlengde van Jung verwoorden, onze eigen schaduw weer moeten toeëigenen. Het eigen maken van wat we aan anderen hadden toegeschreven, kan mogelijk tot nuancering leiden.

Mijn vermoeden is dat conservatieven snel op de vlucht gaan voor hun schaduw. Zelfonderzoek wordt als een teken van morele zwakte uitgelegd. Maar juist dat zelfonderzoek – het menselijk tekort leren herkennen – maakt minder vatbaar voor stereotyperingen: je tempert de neiging om daders bij voorbaat een kwade inborst toe te schrijven. De intuïties van progressieven hebben overigens hun eigen paradoxale aspecten waarbij de nodige vraagtekens kunnen worden geplaatst. Dat geldt vooral voor toegeeflijke en over-tolerante houdingen: kwalijk gedrag ongemoeid laten of door de vingers zien. Menigmaal houden progressieven zich koest tegenover lastpakken die achterstand hebben of een slechte jeugd hebben gehad. In veel opzichten is dat precies het spiegelbeeld van de punitieve verlangens die conservatieven snel uiten. Progressieven zouden zich meer rekenschap kunnen geven van die tekorten en kunnen erkennen dat ‘nee zeggen’ tegen onredelijke mensen geboden is: tot hier en niet verder. Ongetwijfeld heeft ergernis over die lankmoedigheid de wending naar intolerante en punitieve opvattingen gevoed.

Literatuur

- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D.J. & Sanford R.H. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Altheide, D.L. (2002). *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York: Aldine de Gruyter.
- Bar-Tal, D. & Labin, D. (2001). The effect of a major event on stereotyping: terrorist attacks in Israel and Israeli adolescents' perceptions of Palestinians, Jordanians and Arabs. *European Journal of Social Psychology*, 31(3), 265-280.
- Bonanno, G.A. & Jost, J.T. (2006). Conservative shift among high-exposure survivors of the September 11th terrorist attacks. *Basic and Applied Social Psychology*, 28, 311-23.
- Brenner, C.J. & Inbar, Y. (2015). Disgust sensitivity predicts political ideology and policy attitudes in the Netherlands. *European Journal of Social Psychology*, 45(1), 27-38.
- Brink, G. van den (2004). *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Canetti-Nisim, D., Halperin E., Sharvot K. & Hobfoll S.E. (2009). A New Stress-Based Model of Political Extremism: Personal Exposure to Terrorism, Psychological Distress, and Exclusionist Political Attitudes. *Journal of Conflict Resolution*, 53(2), 363-89.
- Canetti, D., Elad-Strenger J., Lavi I., Gay D. & Bar-Tal D. (2015). Exposure to Violence, Ethos of Conflict, and Support for Compromise: Surveys in Israel, East Jerusalem, West Bank, and Gaza. *Journal of Conflict Resolution*, 61(1), 84-113.
- Cochran, J.C. & Piquero, A.R. (2011). Exploring Sources of Punitiveness Among German Citizens. *Crime & Delinquency*, 57(4), 544-571.
- Copes, H., Kovandzic T.V., Mitchell Miller J. & Williamson, L. (2014). The Lost Cause? Examining the Southern Culture of Honor Through Defensive Gun Use. *Crime & Delinquency*, 60(3), 356-378.
- Crawford, J.T. (2017). Are conservatives more sensitive to threat than liberals? It depends on how we define threat and conservatism. *Social Cognition*, 35(4), 354-73.
- Damme, A. van & Pauwels, L. (2012). Explaining support for vigilantism and punitiveness: assessing the role of perceived procedural fairness, ethnocentrism, authoritarianism and anomia. In M. Cools et al. (Eds.), *Social conflicts, citizens and policing* (pp.31-55). Antwerp/Apeldoorn: Maklu.
- Darley, J.M. & Pittman, T.S. (2003). The psychology of compensatory and retributive justice. *Personality and Social Psychology Review*, 7(4), 324-336.
- Dodd, M.D., Balzer A., Jacobs C.M, Gruszczynski M.W, Smith K.B. & Hibbing, J.R. (2012). The political left rolls with the good and the political right confronts the bad: connecting physiology and cognition to preferences. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 367, 640-49.
- Downes, D.M. & Swaaningen, R. van (2007). The Road to Dystopia? Changes in the penal climate of the Netherlands. In M. Tonry & C. Bijleveld (Eds.), *Crime and Justice in the Netherlands* (pp. 31-72). Chicago: The University of Chicago Press,
- Duckitt, J. (2004). The cultural bases of ethnocentrism and prejudice. In Y.-T. Lee, C. McCauley, F. Moghaddam & S. Worchel (Eds.), *The psychology of ethnic and cultural conflict: Looking through American and global chaos or harmony* (pp. 155-174). Westport, NY: Praeger.
- Duckitt, J. (2009). Punishment attitudes: Their social and psychological bases. In M. Oswald, S. Bieneck & J. Hupfeld-Heinemann (Eds.), *Social Psychology of Punishment of Crime* (pp. 75-92). Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- Duyvendak, J.W. (2006). Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. In Idem, *De staat en de straat*. Amsterdam: Boom.
- Echebarria-Echabe, A. & Fernandez-Guede, E. (2006). Effects of terrorism on attitudes and ideological orientation. *European Journal of Social Psychology*, 36, 259-265.
- Economou, A. & Kollias, C. (2015). Terrorism and political self-placement in European Union countries. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, 21, 217-238.
- Elffers, H. & Keijser, J. de (2009). Het ongeloof in de kloof. Wat moeten we denken van de uiteenlopende resultaten van onderzoek naar de punitiviteitskloof? *Delict en Delinquent*, 39, 842-850.
- Garland, D. (2001). *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.

- Gaubatz, K. (1995). *Crime in the Public Mind*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Gerber, M. & Jackson, J. (2016). Authority and punishment: on the ideological basis of punitive attitudes towards criminals. *Psychiatry, Psychology and Law*, 23(1), 113-134.
- Goldberg, J.H., Lerner, J.S. & Tetlock, P.E. (1999). Rage and reason: The psychology of the intuitive prosecutor. *European Journal of Social Psychology*, 29(5-6), 781-795.
- Gromet, D.M. & Darley, J.M. (2011). Political Ideology and Reactions to Crime Victims: Preferences for Restorative and Punitive Responses. *Journal of Empirical Legal Studies*, 8(4), 830-855.
- Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind. Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Vintage Books.
- Hartnagel, T.F. & Templeton, L.J. (2012). Emotions about crime and attitudes to punishment. *Punishment & Society*, 14(4), 452-474.
- Hibbing, J.R., Smith K.B. & Alford, J.R. (2014). Differences in negativity bias underlie variations in political ideology. *Behavioral and Brain Sciences*, 37, 297-350.
- Huddy, L. & Feldman, S. (2011). Americans Respond Politically to 9/11: Understanding the Impact of the Terrorist Attacks and Their Aftermath. *American Psychologist*, 66(6), 455-467.
- Johnson, D. (2009). Anger about crime and support for punitive criminal justice policies. *Punishment & Society*, 11(1), 51-66.
- Jost, J.T., Stern C., Rule N.O. & Sterling J. (2017). The politics of fear: is there and ideological symmetry in existential motivation? *Social Cognition*, 35(4), 324-53.
- Kaal, B., Maks I., Elfrinkhof A. van & Krouwel A. (2009). De politieke strijd om veiligheid. Regulering versus spontaniteit in de partijprogramma's. In H. Boutellier, N. Boonstra & M. Ham (Red.), *Omstreden ruimte* (pp. 79-98). Amsterdam: Van Genneep.
- King, A. & Maruna, S. (2009). Is a conservative just a liberal who has been mugged? Exploring the origins of punitive views. *Punishment and Society*, 11(2), 147-169.
- King, A. & Maruna, S. (2011). Moral Indignation in the East of England: A Youthful Twist on at Ranulf's Ageing Thesis. In S. Karstedt, I. Loader & H. Strang (Eds.), *Emotions, crime and justice* (pp. 123-141). Oxford: Hart.
- Kleck, G. & Gertz, M. (1998). Carrying Guns for Protection: Results from the National Self-Defence Survey. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 35(2), 193-224.
- Koenis, S. (2016). *De januskop van de democratie. Over de bronnen van boosheid in de politiek*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kornhauser, R. (2013). Reconsidering predictors of punitiveness in Australia: A test of four theories. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 46(2), 221-240.
- Lakoff, G. (1996). *Moral Politics. What Conservatives Know That Liberals Don't*. Chicago: University of Chicago Press.
- Maruna, S., Matravers, A. & King A. (2004). Disowning our Shadow: A Psychoanalytic Approach to Understanding Punitive Public Attitudes, *Deviant Behavior*, 25, 277-299.
- Morgan, G.S., Mullen, E. & Skitka L.J. (2010). When Values and Attributions Collide: Liberals' and Conservatives' Values Motivate Attributions for Alleged Misdeeds. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(9), 1241-54.
- Murphy, J. & Hampton, J. (1988). *Forgiveness and Mercy*. Cambridge University Press.

- Nail, P.R., McGregor I., Drinkwater A.E., Steele G.M. & Thompson A.W. (2009). Threat causes liberals to think like conservatives. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 901-907.
- Nietzsche, F. (1980). *Genealogie der moral*. Amsterdam: De Arbeiderspers (oorspronkelijke Duitse uitgave 1887).
- Nisbett, R. & Cohen, D. (1996). *Culture of honor: The psychology of violence in the South*. Boulder, CO: Westview.
- Noije, L. van & Lamet, W. (2008). Burgers, criminaliteit, en het strafklimaat. De kloof tussen opinie en feiten. In SCP, *Vroeger was het beter* (pp. 20-26). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pekelharing, P. & Swierstra, T. (2008). Competitie op alle fronten. Historische en maatschappelijke achtergronden bij de opkomst van het meritocratische ideaal. In T. Swierstra & E. Tonkens (Red.), *De beste de baas? Verdienste, respect en solidariteit in een meritocratie* (pp. 33-59). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Pemberton, A. (2012). Too readily dismissed? A victimological perspective on penal populism. In H. Nelen & J. Claessen (Eds.), *Beyond the death penalty* (pp. 105-120). Antwerp, Portland: Intersentia.
- Pratt, J. (2007). *Penal Populism*. London & New York: Routledge.
- Ranulf, S. (1964 [1938]). *Moral Indignation and Middle Class Psychology: A Sociological Study*. New York: Schocken Books.
- Rucker, D.D., Tetlock, P.E. & Scott, A.L. (2004). On the Assignment of Punishment: The Impact of General-Societal Threat and the Moderating Role of Severity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(6), 673-684.
- Scheler, M. (2008 [1912]). *Het ressentiment in de moral*. Amsterdam: Boom.
- Skitka, L.J. & Tetlock, P.E. (1993). Providing Public Assistance: Cognitive and Motivational Processes Underlying Liberal and Conservative Policy Preferences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(6), 1205-1223.
- Skitka, L.J., Mullen E., Griffin T., Hutchinson S. & Chamberlin B. (2002). Dispositions, Scripts, or Motivated Correction? Understanding Ideological Differences in Explanations for Social Problems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(2), 470-87.
- Sniderman, P. & Hagendoorn, L. (2007). *When Ways of Life Collide*. Princeton: Princeton University Press.
- Solomon, R.C. (1999). *The Joy of Philosophy. Thinking Thin versus the Passionate Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Stenner, K. (2009). Three Kinds of "Conservatism". *Psychological Inquiry*, 20, 142-159.
- Stokkom, B. van (2010). *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing*. Amsterdam: Boom.
- Stokkom, B. van (2013). Mediaschandalen en punitief populisme. *Strafblad*, 11(5), 371-380.
- Stokkom, B. van (2016). Fatsoenlijk vergelden. *Tijdschrift voor Filosofie*, 78(4), 777-806.
- Tetlock, P.E., Visser P.S., Singh R., Polifroni M., Scott A., Elson S.B. Mazzocco P. & Mascober P. (2007). People as intuitive prosecutors: The impact of social control goals on attributions of responsibility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(2), 195-209.

- Tyler, T.R. & Boeckmann, R.J. (1997). Three Strikes and You Are Out, but why? The psychology of public support for punishing rule breakers. *Law and Society Review*, 31(4), 237-265.
- Unnever, J.D. & Cullen, F.T. (2009). Empathetic identification and punitiveness. A middle-range theory of individual differences. *Theoretical Criminology*, 13(3), 283-312.
- Unnever, J.D. & Cullen, F.T. (2010). The Social Sources of Americans' Punitiveness: A Test of Three Competing Models. *Criminology*, 48(1), 99-129.
- Vidmar, N. (2000). *Retribution and Revenge*, Duke Law School Working Paper SSRN. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=875449
- Vyver, J. van de, Houston D.M., Abrams D. & Vasiljevic M. (2016). Boosting belligerence: How the July 7, 2005, London bombings affected liberals' moral foundations and prejudice. *Psychological Science*, 27, 169-177.
- Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Noten

-
1. Persoonlijke correspondentie van de auteur met Lonneke van Noije (SCP).
 2. Uit het percentage respondenten dat instemt met de SCP-stelling, mogen we niet afleiden dat het publiek gedragsverandering überhaupt niet meer belangrijk vindt. Het gaat om een afweging van wat belangrijker is. Een groot deel van het publiek hecht wel degelijk waarde aan resocialisering.
 3. Ranulfs theorie sluit aan op Nietzsches leer van ressentiment: de lagere middenklassen veroordelen wat zij benijden (de omkering van waarden) (zie ook Koenis 2016). Ranulfs betoog is moeilijk houdbaar, omdat hij statusnijd beperkt tot de lagere middenklassen. Statusnijd treffen we echter in alle lagen aan (zie het voorwoord van Laswell in Ranulfs boek). Zo benijden de nieuwe rijken de gevestigde elites om hun arrogantie en gemakkelijk toegespeelde baantjes; welgestelde burgers benijden de levenslust van vrije jongens of de gemakkelijke verdiensten van zwartwerkers.
 4. Deze mindset heeft veel verwantschap met de 'klassieke' 19e-eeuwse school van 'absoluut retributivisme', die op de gedachten van Kant voortbouwden: daders kiezen vrijelijk voor misdaad en hun wandaden, en zijn dus het resultaat van individueel falen (Johnson 2009, p. 55; Van Stokkom 2016).
 5. 'High moral outrage, coupled with a focus on the perpetrator, leads to retributive impulses and to the desire to punish. Low moral outrage, with a focus on the victim, leads to restorative impulses and to the imposition of compensation in the case of negligence' (Darley and Pittman, 2003, p. 331).
 6. Er zijn veel aanwijzingen dat conservatieven negatiever reageren op mensen die hulpbehoevend zijn; ze neigen ertoe hen zelf verantwoordelijk te houden voor de beroerde toestand waarin ze zich bevinden (Gromet 2012; Skitka & Tetlock 1993).
 7. Belgisch onderzoek wijst erop dat de publieke steun voor eigenrichting vooral door etnocentrische opvattingen wordt bepaald (Van Damme & Pauwels 2012).
 8. De groep van *authoritarians* heeft een grotere 'disgust sensitivity', de neiging zich af te keren van inbreuken op de 'natuurlijke orde' en afkeer van gedrag dat als bedreigend, gevaarlijk en besmettelijk wordt gezien en waartegen men zich wil immuniseren. Daarmee spoort een vijandigheid tegenover onder andere vreemdelingen. In Nederland bestaat er een grotere kans dat deze groep op de PVV stemt (Brenner & Inbar 2015).
 9. Ook libertaire personen scoren laag op zorg en compassieregisters, lager dan conservatieven (Haidt 2012, p. 215 en 352).

-
10. Dat heeft onder meer te maken met de vele conceptuele verschillen en de doorgaans reductionistische verklaringsmodellen. Zo zijn er veel controverses over wat conservatisme nu precies betekent. Vaak wordt conservatisme verward met traditionalisme (ageren tegen iedere verandering) of met een cognitief conservatisme (afhouden van dissonante informatie).
 11. Duckett bouwt voort op de RWA (Right Wing Authoritarianism) en SDO (Social Dominance Orientation) modellen.
 12. Tegelijk wordt duidelijk dat conservatieven lang niet altijd aversief reageren op bedreigingen zoals sommigen veronderstellen (Hibbing 2014). Als er sprake is van ongelukken, rampen, ziekten en willekeurige schietpartijen blijven dergelijke reacties uit. Het is vooral de opzettelijkheid (kwade wil) die conservatieven in het geweer brengt. Als aversief reageren kenmerkend zouden zijn voor conservatieven, zouden zij op de loop gaan voor competitie en strijd en de verliezen die daarvan het gevolg zijn.
 13. Slachtoffers vormen geen eenvormige groep met dezelfde soort behoeften. Sommigen nuanceren de schade en ellende die ze hebben ondervonden en pakken hun leven snel weer op, anderen blijven angstig en weer anderen kijken om in wrok (Pemberton 2012).